

NEMIS TILI LUG‘AT FONDINI BOYITISH YO‘LLARI VA USULLARI

Abdiyev Murod

Zarifullayeva Iroda

Samarqand davlat chet tillar instituti

Roman-German tillar fakulteti 4-kurs talabasi, 2202-guruh.

Sodiqov Lazizjon Musa o‘g‘li

Ilmiy rahbar.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19800418>

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis tilining lug‘at fondini boyitishning asosiy yo‘llari – neologizatsiya, so‘z yasashning mahsuldor modellari (kompozitsiya, derivatsiya, konversiya), boshqa tillardan o‘zlashma olish (ayniqsa, anglicismlar) va semantik o‘zgarishlar tilshunoslikning zamonaviy nazariyalari asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: nemis tili, lug‘at fondi, neologizm, kompozitsiya, derivatsiya.

Tirik tabiiy tilning lug‘at fondi doimiy harakat va o‘zgarishda bo‘lib, u jamiyatning moddiy va ma‘naviy hayotidagi barcha o‘zgarishlarni aks ettiruvchi eng harakatchan til sathidir.

XX-XXI asrlarda nemis tilining lug‘at tarkibida ro‘y berayotgan jadal o‘zgarishlar, ayniqsa, globallashuv, raqamlashtirish va migratsiya jarayonlari bilan bog‘liq holda, ushbu mavzuni o‘rganishni ayniqsa dolzarb qiladi¹. Maqolaning maqsadi nemis tilining lug‘at fondini boyitishning asosiy mexanizmlari va yo‘nalishlarini tizimli holda tavsiflash, ularning mahsuldorlik darajasini aniqlash va zamonaviy leksikologiyaning nazariy asoslariga tayangan holda tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotda asosan tavsifiy-tahliliy va qiyosiy usullardan foydalanilgan. Lug‘at fondining boyishida neologizmlarning yuzaga kelishi markaziy o‘rin tutadi. W. Fleischer va I. Barz ta‘kidlaganidek, har qanday rivojlanayotgan tilda yangi narsa, tushuncha yoki hodisalarni nomlash zarurati tug‘ilganda neologizmlar paydo bo‘ladi. Nemis tilshunosligida neologizm deganda muayyan davrda til jamoasi tomonidan yangi deb qabul qilingan, avval tizimda bo‘lmagan leksik birlik tushuniladi.

Zamonaviy nemis tilida neologizmlarning eng samarali manbai axborot texnologiyalari va globallashuv jarayonlaridir. C. Schmitz ma‘lumotlariga ko‘ra, 1990-2020 yillar oralig‘ida nemis tiliga kirgan neologizmlarning qariyb 40% i kompyuter va internet sohasiga tegishlidir. So‘nggi yillarda pandemiya bilan bog‘liq holda "Corona", "Lockdown", "Impfpass", "Abstandsregelung" kabi neologizmlarning tezda leksik tizimga integratsiyalashuvi buning yorqin misolidir.

Neologizmlar vaqt o‘tishi bilan faol lug‘at tarkibiga o‘tib, utlanishi (eskirib chiqib ketishi) yoki adabiy norma doirasida mustahkamlanib qolishi mumkin². Nemis tili lug‘at fondini boyitishda so‘z yasash eng mahsuldor va tizimli usul hisoblanadi. S. Olsen va W. Motsch tadqiqotlariga ko‘ra, nemis tilining so‘z yasash tizimi kompozitsiya (so‘z qo‘shish), derivatsiya (qo‘shimchalar orqali yasash) va konversiya (so‘z turkumining o‘zgarishi) kabi bir qancha samarali modellarni o‘z ichiga oladi. Kompozitsiya nemis tilida eng keng tarqalgan so‘z yasash usulidir. A. Busch va O. Stenschke murakkab so‘zlar nemis tilidagi barcha yangi leksik birliklarning qariyb 60% ini tashkil etishini qayd etganlar.

¹ Motsch W. Deutsche Wortbildung in Grundzügen. – Berlin: De Gruyter, 2004. – 432 S.

² Busch A., Stenschke O. Germanistische Linguistik. – Tübingen: Narr Francke Attempto, 2018. – 392 S.

Ikki, uch va undan ortiq asoslarning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan murakkab so‘zlar, ayniqsa, terminologik tizimlarda juda faol qo‘llaniladi. Masalan, "Umweltbundesamt" (atrof-muhit federal idorasi), "Straßenverkehrsordnung" (yo‘l harakati qoidalari) kabi to‘rt yoki besh asosdan tuzilgan murakkab so‘zlar nemis tilining sintetik tabiatini ifodalaydi. Kompozitsiyaning ot+ot, sifat+ot, fe‘l asosi+ot kabi modellarining barchasi hozirgi kunda mahsuldorligicha qolmoqda.

Derivatsiya – bu affikslar (prefikslar va suffikslar) yordamida yangi so‘z yasashdir. J. Erben ko‘rsatganidek, nemis tilida eng mahsuldor suffikslar orasida "-ung" (die Wohnung, die Prüfung), "-heit/-keit" (die Freiheit, die Sauberkeit), "-er" (der Leser, der Schreibende) va "-isch" (praktisch, systematisch) kabi qo‘shimchalar alohida o‘rin tutadi. Motsch ta‘kidlaganidek, prefiksial derivatsiya ham, ayniqsa ajraladigan va ajralmaydigan fe‘l prefikslari ("auf-", "zu-", "ver-", "be-", "ent-") orqali faol yangi so‘zlar yasalmog‘da. Konversiya (so‘z turkumining qo‘shimchasiz o‘zgarishi) nemis tilida, xususan, infinitivning otlashuvi ("das Lesen", "das Schwimmen") yoki sifatning oltashuvi ("der Alte", "das Schöne") orqali lug‘at fondini boyitishda sezilarli o‘rin tutadi. O‘zlashmalar va ularning integratsiyasi Nemis tilining boshqa tillar bilan aloqasi uning lug‘at fondining doimiy ravishda o‘zlashmalar hisobiga boyib borishiga olib keladi. Ma‘lumki, nemis tilining leksik tarkibida lotin (Nation, Kommunikation, Information), yunon (Telefon, Demokratie, Physik), fransuz (Friseur, Restaurant, Büro), italyan (Pizza, Bank, Konto) va ingliz tillaridan o‘zlashgan so‘zlar katta qatlamni tashkil qiladi³. XX-XXI asrlarda bu jarayonda ingliz tili (aniqrog‘i, Amerika ingliz tili) yetakchi mavqega ega bo‘ldi. U. Busse va A. Frings tadqiqotlariga ko‘ra, zamonaviy nemis tiliga kirgan o‘zlashmalarning 80% dan ortig‘i anglicizmlardir. Terminologik tizimlarning rivojlanishi lug‘at fondini boyitishda alohida ahamiyatga ega. H. P. Althaus ta‘kidlaganidek, har bir fanning rivojlanishi yangi terminlarning paydo bo‘lishiga olib keladi va bu terminlar vaqt o‘tishi bilan umumadabiy tilga o‘tib, uni boyitadi. Nemis tilida tibbiyot, huquq, texnika, biologiya kabi sohalarga oid terminlarning aksariyati murakkab so‘zlar (kompozitlar) shaklida bo‘lib, ular o‘z tuzilishi bilan nemis tilining leksik tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Xulosa

Nemis tilining lug‘at fondini boyitish murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, u quyidagi asosiy yo‘llar va usullar orqali amalga oshiriladi: 1) neologizmlarning paydo bo‘lishi (ilmiy-texnik taraqqiyot, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar ta‘sirida); 2) so‘z yasashning mahsuldor modellari (ayniqsa, kompozitsiya va derivatsiya) orqali yangi leksik birliklarning yaratilishi; 3) boshqa tillardan, birinchi navbatda ingliz tilidan, o‘zlashmalarning faol kirib kelishi va ularning nemis tili tizimiga integratsiyalashuvi; 4) semantik o‘zgarishlar – mavjud so‘zlarning yangi ma‘nolarda qo‘llana boshlashi; 5) terminologik tizimlarning rivojlanishi va ilmiy terminlarning umumadabiy tilga o‘tishi. Lug‘at fondini boyitishni o‘rganish leksikologiya, terminologiya, leksikografiya va lingvodidaktika kabi sohalar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy nemis tilining lug‘at tarkibi aynan ana shu omillar va usullarning murakkab hamkorligi natijasida doimiy ravishda rivojlanib, boyib bormog‘da.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Althaus H.P. Lexikologie. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2002. – 315 S.
2. Busch A., Stenschke O. Germanistische Linguistik. – Tübingen: Narr Francke Attempto,

³ Quasthoff U. Deutsches Neologismenwörterbuch. – Berlin: De Gruyter, 1998. – 312 S.

2018. – 392 S.
3. Busse U. Anglizismen im Deutschen: Entwicklung, Strukturen, Gebrauch. – Berlin: De Gruyter, 2018. – 278 S.
 4. Quasthoff U. Deutsches Neologismenwörterbuch. – Berlin: De Gruyter, 1998. – 312 S.
 5. Frings A. Anglizismen in der deutschen Werbesprache. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2019. – 189 S.
 6. Fritz G. Historische Semantik. – Stuttgart: J.B. Metzler, 1998. – 224 S.
 7. Motsch W. Deutsche Wortbildung in Grundzügen. – Berlin: De Gruyter, 2004. – 432 S.